УДК 94(4):930.2
Наталія Адамович, канд. історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Д.М. Петрушевський і дослідження англійського парламентаризму

Аналізується праця Д.М. Петрушевського «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття», в якій висвітлюється історія виникнення та розвитку англійського парламенту.

Ключові слова: *Дмитро Петрушевський, Велика Хартія Вольностей, права і свободи, конституція, парламент.*

Наталья Адамович. Д.М. Петрушевский и исследование английского парламентаризма

Анализируется работа Д.М. Петрушевского «Большая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века», в которой освещается история возникновения и развития английского парламента.

Ключевые слова*: Дмитрий Петрушевский, Большая Хартия Вольностей, права и свободы, конституция, парламент.*

Nataliya Adamovich. Dmitry Petrushevsky and the study of English parliamentary

The article analyzes the work of Dmitry Petrushevsky «Old Magna Carta and constitutional struggle in English society in the second half of the XIII century», which covers the origins and development of the English Parliament.

Keywords*: Dmitry Petrushevsky, Magna Carta, rights and freedoms, constitution, parliament.*

Сфера наукових інтересів видатного вітчизняного історика–медієвіста, першого радянського академіка–медієвіста, випускника історико–філологічного факультету Київського університету св. Володимира, професора Варшавського, Петроградського та Московського університетів, викладача Дмитра Мойсейовича Петрушевського включала широке коло питань західноєвропейської середньовічної історії і все його життя була тісно пов'язаною з історією середньовічної Англії.

У 1889 році у віці 27 років Д.М. Петрушевський опублікував свою першу працю «Робітниче законодавство Едуарда III. Досвід історичного дослідження» [16]. У 1897 році – захистив магістерську дисертацію «Повстання Уота Тайлера», яка стала першою частиною його двотомної праці, присвяченої історії розкладу феодального ладу в Англії [14]. У цьому творі повстання англійського селянства вперше було розглянуто автором як закономірний результат розкладу феодального суспільства та виникнення нових економічних відносин у англійському селі, а висновки Д.М. Петрушевського про стихійний характер повстання, соціальний склад його учасників та причини поразки увійшли в усі підручники історії. Дослідники творчості Д.М. Петрушевського називають «Повстання Уота Тайлера» головною працею автора, в якій найбільш яскраво відбилися його риси, як вченого–дослідника, та однією з самих фундаментальних робіт з всесвітньої історії [17,с.222]. Як би там не було, Д.М. Петрушевський впродовж усього життя продовжував працювати над «Повстанням Уота Тайлера», безперервно доповнюючи, переробляючи та удосконалюючи свій твір.

Його подальші праці «Нарис з історії англійської держави і суспільства в середні віки» (1903), «Велика хартія вольностей» (1904–1905) та «Нариси з історії середньовічного суспільства і держави» (1907) були присвячені вивченню політичної історії Англії, особливостям розвитку феодалізму і феодальної держави в Англії та генезису феодалізму в Західній Європі.

Слід зауважити, що досліджуючи політичну історію Англії, Д.М. Петрушевський дотримувався думки, що по–справжньому науковим може вважатися лише таке вивчення політичної історії, яке приймає до уваги соціальну основу політичного розвитку. «Сам політичний розвиток, який нас тут переважно цікавить, для нас всього лише одна з функцій соціального ладу, і лише в термінах соціального розвитку і можна його скільки–небудь реально трактувати, не ризикуючи впасти в абсолютно словесну гру політичними поняттями», – наголошував він [15,с.232].

До цього циклу робіт слід віднести і опубліковану в 1915 році працю «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття», яка, за словами Д.М. Петрушевського, мала на меті дослідити конституційну історію середньовічної Англії [14].

Необхідно зазначити, що дослідженням творчості Д.М. Петрушевського у різні роки присвячено ряд наукових статей радянських та російських істориків С.В. Бахрушина, Р.Ю. Віппера, А.І. Данилова, Ю.Ф. Іванова, Є.А. Космінського, В.М. Лавровського, М.В. Мандрика, Н.А. Машкіна, Л.Т. Мільської, Б.Г. Могильницького, А.І. Неусихіна, В.Ф. Семенова, В.В. Стоклицької–Терешкович та інших [1;2;3;4;5;6;7;8;9;10;11;17;18]. Водночас, на сьогодні в Україні вивченню наукової спадщини вченого не присвячено жодної окремої публікації. З огляду на це здійснене дослідження набуває особливої актуальності.

Праця «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття» складається з двох часин, перша з яких являє собою перероблений та доопрацьований твір Д.М. Петрушевського «Велика хартія вольностей», виданий ним у 1904 році [13], і додатків, в яких розміщені джерела для поглибленого вивчення теми російською та латинською мовами, причому переклад з латинської на російську мову було здійснено самим автором.

Досліджуючи політичну історію середньовічної Англії, Д.М. Петрушевський розцінював нормандське завоювання країни, як подію, котра мала вирішальне значення для всієї подальшої історії англійського суспільства та нагадувала швидше династичний переворот, ніж підкорення одного народу іншим [12,с.3]. Вчений наголошував на його глибоко консервативному характері та стверджував, що саме в цій консервативності знаходиться ключ до розуміння його надзвичайного значення в політичній та соціальній еволюції середньовічної Англії.

Д.М. Петрушевський підкреслював, що вже до середини XI ст. саксонська Англія здійснила певні успіхи на шляху до феодалізації. Відносно широкі форми політичного життя, до яких перейшли германські племена, що утвердилися на теренах Римської імперії, були наслідком їх взаємодії з римським суспільством. Вони загострили невідповідності з господарським ладом германців, котрий знаходився на стадії натурального господарства, – виділяв він [12,с.4]. Як наслідок цього, державі довелося переглянути податкову політику у бік заможних германців, що призвело до подальшої диференціації суспільства. Таким чином, завдяки зовнішнім причинам державність германських племен значно випередила їх господарську еволюцію, що спричинило необхідність пристосувати існуючу політичну систему до елементарних господарських умов суспільства, – наголошував вчений.

На його думку, внутрішня політика нормандського короля Вільгельма I Завойовника призвела до того, що досить швидко Англія стала взірцем нової централізованої держави з гарною урядовою, фінансовою та судовою організацією. Змальовуючи державницьку політику королів нормандської династії, вчений підкреслював, що хоча вони й розглядали свою владу виключно як джерело доходів, однак, не ігнорували права та вольності народу.

Згадуючи першу хартію вольностей, видану Генріхом I Боклерком у 1100 році, Д.М. Петрушевський зазначав, що за її допомогою англійський король прагнув перетягти на свій бік феодалів, церкву і народ, проте вважав її лише «одностороннім актом королівської волі, розрахованим на певний тимчасовий ефект, що не давав ніяких гарантій суспільству» [12,с.18]. Не додавало цих гарантій і урочисте підтвердження хартії Стефаном Блуаським та Генріхом II Плантагенетом. Водночас сам факт урочистого признання королівською владою відомих прав за суспільством та обіцянка не порушувати їх, – як вважав вчений, – мали певне

значення, заклавши моральну та юридичну основу для боротьби за політичні гарантії за сприятливих для цього умов.

Розглядаючи обставини прийняття у 1215 році «Великої хартії вольностей», Д.М. Петрушевський приділив значну увагу дослідженню державницької політики короля Іоанна Безземельного, стверджуючи, що саме деспотизм останнього викликав справжній суспільний рух, який і дав Англії цей визначний документ. Вчений неодноразово підкреслював, що прийняттю хартії в значній мірі посприяло те, що в особі Іоанна Безземельного англійське суспільство отримало такого короля, який «навіть марокканського еміра здивував своїми діями» [12,с.19].

Досліджуючи «Велику хартію вольностей», Д.М. Петрушевський, порівнював документ з «мирним договором між воюючими сторонами» та категорично відкидав твердження Іоанна Безземельного про те, що цей «акт монаршої волі був навіяний королю, за його словами, виключно внутрішніми мотивами – містичним шляхом, який виник у його душі», підтверджуючи свої слова 61 та 63 параграфами хартії [12,с.31].

Аналізуючи зміст хартії, вчений неодноразово наголошував на її феодальному характері. Зокрема, положення документа, зафіксовані параграфами 2–8, 16, 29, 32, 37, 43, 46, за словами вченого, були простою констатацією основних пунктів феодального права, необхідною по причині їх постійного порушення Іоанном Безземельним, однак такою, що навряд чи вносила у їх зміст щось нове [12,с.33]. Такого ж плану, на його думку, були й 15 та 60 параграфи хартії, що гарантували другорядним тримачам недоторканність їх прав з боку безпосередніх сеньйорів.

Натомість Д.М. Петрушевський акцентував увагу на важливості 34 параграфу хартії про перенесення позову про власність, яким барони не лише захищали себе від беззаконня короля, а й намагалися зупинити планомірну об'єднавчу діяльність центральної влади у сфері юрисдикції, розпочату за часів Генріха II Плантагенета. Це була спроба баронів зупинити той шлях, яким рухався політичний розвиток Англії з часів нормандського завоювання, – наголошував він.

Підкреслюючи значення 12 параграфа хартії, котрий обмежував право короля на збір податків рішенням загальної ради королівства, вчений доводив його феодальний характер, мотивуючи тим, що, згадуючи про феодальний податок (щитові гроші) і феодальні допомоги (auxilium), хартія обходила інші податки – так звані tallagium, від яких особливо страждали міста. Аналізуючи 14 параграф, в якому йшлося про склад майбутньої загальної ради королівства, Д.М. Петрушевський називав її справжнім феодальним сеймом, а сам період – справжньою феодальною реакцією, часом, коли барони, здобувши перемогу над королівською владою, отримали можливість надати власним політичним тенденціям форму основного закону королівства [12,с.37].

Оскільки, барони, які переслідували передусім власні інтереси, повинні були рахуватися з основною масою, забезпечивши їй, зокрема, стабільну діяльність судових установ, чимало положень документа (зокрема, параграфи 17–23, 26, 38–40, 45) стосувалося питань правосуддя, – наголошував Д.М. Петрушевський. Водночас, аналізуючи 39 параграф хартії, в якому йшла мова про вирок перів вільній людині, вчений дійшов висновку, що під терміном «вільна людина» барони мали на увазі перш за все самих себе, а не вільну масу населення Англії [12,с.41].

Д.М. Петрушевський підкреслював, що, ставлячи за мету залучитися підтримкою міщан, барони обіцяли їм солідні гарантії, про що свідчили баронські статті, зокрема, параграф 32, проте, отримавши перемогу над королем, барони замінили їх загальними малозмістовними обіцянками. Й хоча в хартії були представлені інтереси міщан, що підтверджував, скажімо, параграф 13 документу, який надавав права вольності і вільних звичаїв місту Лондону та усім іншим міським громадам, бургам, містам та портам, барони, за словами вченого, аж ніяк не претендували на роль безкорисливих політичних ентузіастів [12,с.43]. Так, параграф 41 явно суперечив інтересам міст, бо надавав право вільного в'їзду на територію Англії та вільного пересування країною всім іноземним купцям. Таке право вільної конкуренції іноземних купців з англійськими було вигідним баронам, проте різко порушувало інтереси англійських купців, – зауважував Д.М. Петрушевський.

Автор наголошував, що програма баронів, основні положення якої лягли в основу «Великої хартії вольностей», віддзеркалювала в собі всю широту і складність оточуючої їх політичної та соціальної дійсності. Піднімаючи суспільний рух, барони мали намір не лише захистити свої інтереси від насильства короля, але й хотіли поставити королівську владу в певні феодальні рамки, чим, безперечно, робили крок назад від тієї державності, яка склалася в Англії з часів нормандського завоювання. Водночас вони ігнорували існуючу практику щодо обов'язку короля при вирішенні фінансових питань рахуватися з місцевими народними зборами графств. Отже, загальна рада королівства, утворена лише з числа феодалів, без представництва графств, перетворювалася в абсолютно ефемерний продукт політичної творчості баронів, – підкреслював Д.М. Петрушевський [12,с.47].

Таким чином, оскільки барони ігнорували місцеві організації і намагалися побудувати інституцію, обмежуючу королівську сваволю, на феодальній основі, успіх їх боротьби був недовговічним, – признавав вчений. Водночас, їх спробу він вважав національною, оскільки вона рахувалася з реальними інтересами всього англійського суспільства та його окремих елементів.

Наводячи загальну оцінку «Великої хартії вольностей», Д.М. Петрушевський називав її конституційною грамотою, яка виходила далеко за межі феодальних форм і ідей, прапором, котрий об'єднав англійців у критичні моменти їх історії, першим і надзвичайно важливим кроком англійського суспільства на шляху до свободи, а також важливим реальним чинником подальшого розвитку в якості абсолютно конкретної програми, яка здатна була замінити невизначені туманні мрії про закони короля Едуарда I виразним юридичним документом, котрий чітко визначить права суспільства і його окремих груп, та обов'язки короля, і створить міцну юридичну основу для подальшої боротьби за політичну свободу [12,с.49].

Змальовуючи склад та повноваження комітету 25 баронів, головним завданням якого було обмежувати волю короля, вчений різко критикував цей орган, називаючи його повністю феодальною гарантією дотримання королем положень хартії. На думку Д.М. Петрушевського, з метою забезпечення недоторканності «Великої хартії вольностей» англійське суспільство мало утворити іншу гарантію, більш відповідну тогочасному політичному устрою країни і тому більш придатну охороняти та зміцнювати санкціонований хартією правовий порядок. Сам документ цього завдання не вирішив, проте зробив його вирішення вкрай необхідним.

Друга частина праці мала на меті репрезентувати складний процес, який довелося пройти англійському суспільству на шляху конституціоналізму. «Це була жорстка та кривава епоха боротьби, водночас це була і епоха конституційних дослідів», – так характеризував Д.М. Петрушевський XIII ст., – «кожна сторона намагалась втілити в життя власні розуміння основних політичних завдань та створити таку політичну форму, яка б забезпечила торжество її інтересів і ідеалів» [12,с.56].

Д.М. Петрушевський наголошував, що, підписавши хартію, ні король Іоанн, ні його син Генріх III не вважали себе зобов'язаними виконувати її положення. Таким чином, питання створення правової держави та її захисту від свавілля королівської влади не втратили своєї актуальності для англійського суспільства.

За словами вченого політична боротьба епохи Генріха III сконцентрувалася навколо двох питань: чи бути Англії правовою державою і кому повинна належати керівна роль за нового ладу – тісній групі могутніх феодалів чи більш широким суспільним колам? Ображене національне почуття і стало тією сполучною ланкою, яка об'єднала елементи англійського суспільства на захист права та зробила можливою перемогу над владою короля, – підкреслював Д.М. Петрушевський [12,с.60].

Аналізуючи подальшу боротьбу баронів за обмеження королівської влади, вчений констатував, що внаслідок перевороту 1258 року вершителями долі в країні виявилася тісна група великих феодалів, яка не мала наміру ділитися здобутою владою навіть з представниками свого стану – іншими великими феодалами короля, не кажучи вже про представників інших станів.

У цьому відношенні конституція, вироблена Шаленим парламентом у 1258 році, залишала далеко за собою навіть ту суто феодальну форму обмеження королівської влади, яку закріплювали 12 і 14 параграфи «Великої хартії вольностей», – зауважував він. Мало того вона стала значним кроком назад навіть порівняно з тим ладом, який утвердився в Англії з часів нормандського завоювання та підвів королівську владу на недосяжну висоту. Таким чином, швидко виявилося зрозумілим, що конституція, в якій знайшли виявлення лише інтереси дуже вузької соціальної групи, не могла забезпечити інтереси всього суспільства, в свою чергу абсолютно олігархічна політика нового уряду відштовхнула від нього масу та створила підгрунтя для монархічної реакції [12,с.72–74].

Досліджуючи політичну боротьбу другої половини XIII ст., Д.М. Петрушевський неодноразово наголошував на прогресивності ідей конституційної партії Симона де Монфора, суть політичної теорії якої зводилася до існування закону, як вияву суспільної свідомості, та правлячого на благо суспільства короля, обмеженого законом і оточеного радниками, призначеними йому суспільством, який мав систематично скликати представників суспільства – носія вищої влади в державі [12,с.80]. А залучення «общини всієї землі» до активного політичного життя шляхом запровадження практики призиву в парламент вільно обраних представників від графств і міст, на думку вченого, виявилося найбільш визначним явищем тогочасної англійської політичної історії.

Водночас Д.М. Петрушевський дійшов висновку, що цей визначний крок не став особистою заслугою Симона де Монфора, а був вкрай необхідним та єдино можливим за існуючих реалій життя. «Вільна організована маса вже давно стукала в двері парламенту і відкриття цих дверей було лише справою часу», – акцентував він [12,с.86]. Вирішувати все більш складні державні завдання за допомогою одного лише бюрократичного механізму уряд більше не мав змоги і тому був змушений відкрито ставати на шлях офіційного залучення народних представників до участі в обговоренні та вирішенні важливих державних справ. А Симон де Монфор лише дав супровідний політичний вияв співвідношенню суспільних сил Англії, які сформувалися на той час.

Змальовуючи намагання Едуарда I Довгоногого повернути собі право на збір податків та скликання війська без згоди парламенту, яке закінчилося цілковитою поразкою короля та виданням ним у 1297 році «Підтвердження Хартій», вчений констатував, що з тих часів, здобувши право цілком самостійно розпоряджатися власним статком для задово-

лення державних потреб та поставивши збір податків в необхідну залежність від певним чином вираженої згоди суспільства, англійський народ набув стійку основу для розвитку власного політичного самовизначення у тих формах, які були продиктованими всім своєрідним ходом його історії, а парламентський режим в Англії можна вважати таким, що повністю утвердився [12,с.99].

Досліджуючи генезу головного представницького органу англійської влади – парламенту, Д.М. Петрушевський стверджував, що на його організації повністю відобразилося те своєрідне поєднання феодалізму та широкої державності, яке було характерною прикметою англійської політичної організації, починаючи з часів нормандського завоювання.

На думку вченого, англійський парламент, який вже остаточно утвердився на кінець XIII ст., вів початок з Великої Ради (Magnum Cosilium), котра в свою чергу була прямим продовженням уітанагемоту – головного політичного органу англо–саксонської влади та являла собою збори духовних і світських магнатів королівства. З плином часу Велика Рада трансформувалася у верхню палату (The House of Lords) парламенту, котра стала яскравим виразником тогочасного англійського феодалізму. Відносно ж нижньої палати (The House of Commons), то вона, як вважав Д.М. Петрушевський, представляла інтереси «всієї вільної маси населення Англії за виключенням відносно невеликої групи світських та духовних феодалів» [12,с.103].

Таким чином, з точки зору Д.М. Петрушевського, процес виникнення та розвитку англійського парламенту являв собою ліквідацію феодальної організації держави та її заміну новими за своїм характером політичними органами влади.

Підводячи підсумки, потрібно зазначити, що в праці «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття», яка була написана Д.М. Петрушевським на основі ретельного вивчення історичних джерел та наукової літератури, піддається систематичному дослідженню політична історія середньовічної Англії, висвітлюється і грунтовно аналізується коло найбільш важливих питань досліджуваного історичного періоду – нормандське завоювання, реформи англійських королів, «Велика хартія вольностей», політична боротьба другої половини XIII ст., виникнення англійського парламенту тощо. З чого можна зробити висновок, що своїм дослідженням Д.М. Петрушевський цілком усвідомлено прагнув осмислити історичний досвід середньовічної Англії з позицій актуальних завдань тогочасної дійсності.

Список використаних джерел

1. Бахрушин С.В. Д.М. Петрушевский и русские историки // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.41–45.
2. Виппер Р.Ю. Пятьдесят лет дружбы с Д.М. Петрушевским // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.29–32.
3. Данилов А.И. Эволюция идейно–методологических взглядов Д.М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии средних веков // Средние века. Вып. 6. – М., 1955. – С.297–323.
4. Иванов Ю.Ф. Академик Д.М. Петрушевский – исследователь и педагог // Вопросы истории. – 2003. – №7. – С.150–160.
5. Косминский Е.А. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.5–11.
6. Лавровский В.М. Д.М. Петрушевский и его перевод поэмы Лэнглэнда // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.46–50.
7. Мандрик М.В. Д.М. Петрушевский и его учителя: к вопросу о личных и научных взаимоотношениях // Призвание – история: Сб. научн. статей. К 55–летию профессора Ю.В. Кривошеева / Ред.–сост. А.А. Мещенина, Р.А. Соколов. – СПб.: Издательский дом Санкт–Петербургского университета, 2010. – С.63–70.
8. Машкин Н.А. Д.М. Петрушевский как историк Римской империи // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.33–40.
9. Мильская Л.Т. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // Портреты историков: время и судьбы. Т.2: Всеобщая история / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов. М.; Иерусалим, 2000. – С.133–142.
10. Могильницкий Б.Г. Академик Д.М. Петрушевский // Средние века. Вып. 38. – М., 1975. – С.186–194.
11. Неусыхин А.И. Дмитрий Моисеевич Петрушевский (Опыт характеристики) // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.12–28.
12. Петрушевский Д.М. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века: С прил. лат. и рус. текста Великой хартии и др. документов. М.: М. и С. Сабашниковы, 1915. [2–е изд.]. – 178 с.
13. Петрушевский Д.М. Великая хартия вольностей: [Ист. очерк]. Ростов–на–Дону: Донская речь Парамонова, 1904; [2–е изд.]. 1905. – 55 с.
14. Петрушевский Д.М. Восстание Уота Тайлера (Очерки из истории разложения феодального строя в Англии). В 2–х ч. Ч.1. М.: Тип. В.С. Балашова и К°, 1897. – 384 с. Ч.2. М.: Типолит. И.Н. Кушнерев и К°, 1901. – 367 с.
15. Петрушевский Д.М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века. М.: Государственное Социально–Экономическое издательство, 1937. – 232 с.
16. Петрушевский Д.М. Рабочее законодательство Эдуарда III: Опыт историч. исслед. [Киев]: Тип. Имп. Ун–та св. Владимира, 1889 – 43 с.
17. Семенов В.Ф. Восстание Уота Тайлера в исторической литературе и концепция Д.М. Петрушевского // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.222–241.
18. Стоклицкая–Терешкович В.В. Д.М. Петрушевский как историк средневекового города // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.51–58.

* * *